

De Noordwesthoek tussen Nassau en Bergen

door

W. A. VAN HAM

De Noordwesthoek van Noord-Brabant heeft in de loop van de geschiedenis vele veranderingen doorgemaakt, zowel geografisch als politiek. De kritieke periode in de staatkundige geschiedenis ligt tussen 1572 en 1615. Daaraan waren al eeuwen voorafgegaan waarin het landschap grondig was gewijzigd.

In de middeleeuwen vertoonde het landschap een structuur die later geheel verloren ging; de bodem was bedekt met veenlagen waaruit de bewoners turf en, in de buurt van open water, zout konden winnen. In deze streek lagen de parochies Niervaart en Valkenberg. Bekende centra van moernijverheid vormden de Heiligenberg en de Fijnre.¹ Door de stormvloed van de vijftiende eeuw ging dit landschap teniet; het veen raakte bedolven onder de klei, terwijl de loop van de wateren veranderde.

Sindsdien vormde de Noordwesthoek een eiland. Dit was in het oosten en zuiden van Brabant gescheiden door de Keene en de Barlake-Dintel; in het westen vormden de Striene-Volkerak en de Botervliet (Hollands Diep) de natuurlijke grenzen met Zuid-Holland. In de archiefstukken heet het gebied dan „het Eiland”, een naam die ook wij in het navolgende zullen gebruiken.

Toen de gronden voor bedijking rijp waren braken er geschillen uit tussen de heren van Bergen op Zoom en Niervaart, die in de eerste helft van de vijftiende eeuw door grensafbakening werden geregeld. Dit had tot gevolg dat het westen en zuiden van het Eiland onder Bergen op Zoom en het hertogdom Brabant vielen en dat de oostelijke punt tot Niervaart onder Holland bleef behoren. De heer van Zevenbergen bezat daar eveneens een kleiner gebiedsdeel.

Vele historici, waaronder schrijvers van naam, hebben in hun publicaties van de staatkundige toestand van het Eiland in het verleden een

onjuist beeld gegeven. Dit ondanks de goede voorstudies die onder meer door pastoor G. C. A. Juten waren samengesteld.²

Niervaart behoorde tot de heerlijkheid Strijen, tot het in 1362 door erfenis overging aan de Hollandse edelman Jan II van Polanen, die tevens heer van Breda was. Sindsdien vormde Niervaart een afzonderlijke heerlijkheid. Johanna van Polanen huwde met Engelbrecht van Nassau, zodat na haar overlijden in 1445 de heerlijkheid Niervaart overging in het geslacht Nassau, later het huis Oranje-Nassau.

Daar Niervaart onder het graafschap Holland behoorde kon het niet met de Brabantse heerlijkheid, later baronie, Breda verenigd worden. Toch vindt men in de geschiedschrijving wel eens de bewering, dat deze vereniging zou hebben plaatsgehad.

Een meer afgerond en volledig beeld van de staatkundig meest kritieke periode tussen 1572 en 1615 is nu mogelijk geworden door recente publikaties en nieuw bronnenonderzoek. Om het relaas te kunnen volgen gaat er een kort overzicht van de bedijkingsgeschiedenis en de dorpsstichtingen aan vooraf. De nadruk in dit opstel valt op de polder en het dorp Ruigenhil, later de vesting Willemstad. Daar bereikte tenslotte de konfrontatie tussen Bergen en Nassau haar hoogtepunt en werd zij tot een oplossing gebracht.

Bedijkingen en dorpsstichtingen.

De eerste bedijking op het eiland was die van Fijnaart. Deze vond in 1548 plaats; de polder werd naar de regerende markiezin-weduwe Jacoba van Croy, ook vrouw Jacobsland genoemd.³

De daarop volgende polder kon slechts tot stand komen door samenwerking van de drie heren op het Eiland. Binnen de bedijking van de Grote Polder die in 1558 droog viel behoorden de Kleine of Nieuwe Fijnaart onder de markies van Bergen op Zoom, de ZuidKlundert ook genaamd de Zandberg en de Nieuwendijk onder de heer van Zevenbergen, en het overgrote deel, genaamd de NoordKlundert of Niervaart onder de heer van Niervaart. De polder Niervaart had dus een heel wat kleinere omvang dan de heerlijkheid, die zich ook ten zuiden van de Mooye Keene uitstrekte.⁴

De voorbereiding van de indijking van het gors Ruigenhil begon in 1561. Het duurde nog ruim drie jaar voor de drooglegging plaats vond. Diverse problemen, ook technische, deden zich voor. Diepe kreken zoals de Tonnekreek en de Valkenborgse Amer moesten afgedamd worden. Bovendien deden sterke stromingen in het buitenwater zich terdege voelen: het grote gors de Vlakkehoek, dat we op de kaarten van het midden der 16e eeuw nog aantreffen, is aan het begin van de volgende eeuw grotendeels weggespoeld. Thans ligt daar ter plaatse het grootse waterstaatwerk van het Hellegat. Het voorlopig polderbestuur trad in december 1563 in functie. Dijkgraaf was Boudewijn van Drenckwaert, burgemeester te Dordrecht; zijn plaatsvervanger was Cornelis Werken-det Lievenszoon, wonende te Zierikzee. In de zomer van 1564 vond de bedijking plaats. Bij de verkaveling van de polder zijn een groot aantal kavels gekocht door inwoners van Zierikzee. De invloed van deze ingelanden zou zich in de nu volgende kritieke jaren terdege doen gelden. Een rol van belang speelde Jaspar van der Meijen, griffier van de markies. Hij kreeg „vuijt seeckere condsideratien” van zijn heer reeds in december 1563 een deel van de polder, gelegen in het zuidoosten, bij de Fijnaartse molen. Hij was het, die in 1564—1568 de koopsommen van de kavels inde. Onmiddellijk moest hij dat geld aanwenden om er de schulden, die de markies bij geldschieters te Antwerpen had, mee af te lossen. De achtergrond van de bedijkingen als pure geldbelegging kon niet duidelijker aan het daglicht treden.⁵

Na de indijking van de polders volgde de stichting van nederzettingen. Het dorp Fijnaart was in 1550 reeds grotendeels bebouwd; Klundert kwam in 1563 gereed; de percelen van het dorp Ruigenhil werden in 1565 verkaveld.⁶

De drie dorpen werden evenals Standdaarbuiten en Heer Jansland gebouwd volgens het plan dat in de 15e eeuw op Overflakkee tot ontwikkeling was gekomen. Het voornaamste kenmerk van dit dorpstype is zijn vierkante grondplan, gevormd door de straten. Deze omvatten een zogenaamde Voorstraat, uitlopende op de plaats van kerk en kerkhof, de zogenaamde Kerkring, en de daaraan parallel lopende Achterstraten. Meestal was het dorp gelegen aan of nabij een oude kreek, waarvan het buitendijkse gedeelte voortaan de haven vormde. De bebouwing

op de dijk bij die Haven heette in deze streek veelal „de Kaai”.⁷

De dorpen op het Eiland vertonen alle hun eigen variatie op dit thema. Zowel van Klundert als Ruigenhil zijn ons plattegronden in hun oorspronkelijke vorm overgeleverd. Overigens bleef het oude plan ook na hun omvorming tot vesting grotendeels bewaard. Nadien kregen de nieuw gestichte dorpen Dinteloord, Nieuw-Vossemeer en De Heen eveneens het onderhavige dorpsplan.⁸

Na de stichting van de dorpen volgde de organisatie van bestuur en rechtspraak in het gebied. Te Klundert kon men aanknopen bij die van het verdwenen dorp Niervaart, de rechtsgewoonten van Zuidelijk Holland en van de andere Nassause heerlijkheden. Te Fijnaart en Ruigenhil is een statuut ingevoerd dat tevoren reeds te Oud-Gastel schijnt te hebben gegolden en later ook te Nieuw-Gastel van kracht werd. Deze gedetailleerde regels voor de rechterlijke procedures gingen, voor zover ze niet volledig nieuw waren, terug op de statuten van de dorpen Hildernisse, Borgvliet en Wouw, die in gewijzigde vorm in de loop van de zestiende eeuw ook nog te Ossendrecht en Hogerheide zijn ingevoerd. Een der artikelen bepaalde, dat de schepenen een gemeenschappelijk of schependomszegel moesten aanschaffen, voorstellende de patroon van de parochie die voor zich het wapenschild van de markies houdt. Inderdaad voerden de schepenen van Fijnaart en Ruigenhil respectievelijk St. Jacobus de Meerdere en de Maagd Maria in hun zegels.⁹

De eigen schepenbank van Ruigenhil is in 1566 geconstitueerd. De schout van Fijnaart werd tevens tot schout van Ruigenhil benoemd. Hij moest in laatstgenoemd dorp een stadhouder aanstellen.¹⁰

De kerkelijke organisatie volgde de wereldlijke op de voet. Te Fijnaart bestond een eigen parochie reeds in 1549, te Klundert in 1563. Te Ruigenhil ging het heel wat trager. Weliswaar reserveerde de markies reeds bij de stichting van het dorp een perceel voor kerk en kerkhof, doch voorlopig behielp men zich met noodvoorzieningen in burgerhuizen waarin de religie werd bediend door priesters uit omliggende parochies. Pas in 1570 kreeg men een eigen pastoor.¹¹

Het economisch leven van het Eiland dreef uiteraard op de landbouw, hoewel een contingent schippers en vissers in dit waterrijke land niet ontbrak. Het graan werd verwerkt op de molens, waarop de heren

het recht van molendwang (banmolen) hadden. De inwoners van Ruigenhil en Fijnaart waren voorlopig aangewezen op de éne Fijnaartse molen, die later Oude Molen zou gaan heten.

Een belangrijk landbouwprodukt was de meekrapplant, uit de wortels waarvan men verfstof, eveneens meekrap genaamd, bereidde. Deze bewerking geschiedde in een gebouw, genaamd meestoof. In 1564 en 1567 werden aan ingelanden van Klundert konsessies verleend tot de stichting van deze meestoven. De bewerking van de meekrap zou plaats hebben volgens de *Steenbergse keur*, doch men zou *Zevenbergse* maten en gewichten gebruiken. Fijnaart verkreeg in 1560 een meestoof, Ruigenhil in 1566. De statuten van de Fijnaartse stoof werden ook op die van Ruigenhil van toepassing verklaard.¹²

Stormramp en geloofsvervolging.

De woede van de beeldenstorm ging aan het Eiland kennelijk voorbij. Uit het „wonderjaar” 1566 rest ons slechts het getuigenis van de wijze waarop de bewoners te Ruigenhil op devote en plechtige wijze het Paasfeest vierden.¹³ De streng-roomse Maria van Lannoy die in plaats van haar afwezige echtgenoot, de markies Jan IV van Glymes, regeerde, ging iedere vorm van protestantisme met vastberadenheid tegen.¹⁴ In de heerlijkheid Niervaart kwam in stilte, onder het verdraagzaam bestuur van de prins van Oranje een gemeenschap van Doopsgezinden op. Zij waren niet alleen uit de streek, doch ook van verderop gekomen: een flink kontingent kwam uit Dordrecht, een geringer aantal van Antwerpen.¹⁵

De trouw van de markiezin aan de roomse zaak werd slecht beloond, want toen de hertog van Alva in 1567 stevig het roer in handen had, konfiskeerde hij het markiezaat, de inmiddels overleden markies nog posthuum van majesteitsschennis betichtend. Uiteraard vielen de goederen van de prins mede onder de konfiskatie. Voortaan zetelde te Bergen op Zoom een superintendent tot beheer van het markiezaat en de markgraaflijke goederen en te Breda een zelfde ambtenaar ten behoeve van de genaaste goederen van de prins in de baronie en te Niervaart.

Men schikte zich in het onvermijdelijke; zoals wij weten vielen in

1568 Oranjes troepen de Nederlanden binnen. Dit gebeuren ging aan onze streken voorbij doch de soldaten brachten besmettelijke ziekten in het land. In juni 1568 begon zich de pest op het Eiland te openbaren. Als tegengmiddel kondigde men een verordening van tien jaar tevoren opnieuw af. De Rekenkamer van Bergen op Zoom zond de Cellebroeder Lenaert herwaarts, „vermaart sulcke siecte te connen mit Goids hulpe remedieren”.¹⁶ Na de herfst moet de ziekte zijn afgenomen, want we vernemen daarvan niets meer.

Een grote zorg voor de ingelanden vormde de toenemende afbraak van de gorzen langs de dijken, vooral aan de noordzijde van het eiland. De havendammen en het havenhoofd van Ruigenhil werden daarbij herhaaldelijk zwaar beschadigd. Reeds in 1565 hadden de markies en de ingelanden een overeenkomst gesloten over de onderhoudswerken; de geschiedenis van Ruigenhil vermeldt in saaie frekwentie de steeds voortdurende geschillen die over de uitvoering van dat kontrakt ontstonden. De landmeter Jan Symonssoen maakte in 1571 een fraaie kaart van het dorp met de aangrenzende dijken en havenwerken, zodoende een thans geheel gewijzigde situatie voor het nageslacht vastleggende.¹⁷

De stormvloed van 1 november 1570 (Allerheiligenvloed) deed een golf van verschrikking over West-Brabant gaan. Sommige dorpen raakten tijdelijk geïsoleerd. Pas op 9 november kon Van der Meijen uit Bergen op Zoom vertrekken om in de dorpen Nieuw-Gastel en Ruigenhil, die geheel overstroomd waren, de schade op te nemen. Koning Philips II gaf op 3 december 1570 verlof tot de herbedijking van de polders; deze schijnt in maart van het volgend jaar haar beslag te hebben gekregen. De bijkomende werken hielden de rest van het jaar de eilandbewoners bezig.¹⁸

De zware lasten waarvoor de ingelanden van Ruigenhil stonden werden enigszins verlicht door belastingfaciliteiten en door de afstand in erfpacht van de dijken en gorzen tussen de Tonnekreek en de Teylingekreek. De hertog van Alva gaf op 26 oktober 1571 vergunning aan de Raad en Rekenkamer te Bergen op Zoom om tot die transactie over te gaan.¹⁹

Het jaar 1571 bracht ook een strenger optreden van de handhavers van gezag en orde tegen de Doopsgezinden. Klundert was onder het

bewind van de prins van Oranje en zijn ambtenaren hun toevluchtsoord geworden doch nu werden zij uiteengejaagd; wie niet kon ontkomen vond als lot de gevangenschap, verhoor onder marteling en tenslotte de dood door beulshanden te Breda. Onder hen bevonden zich twee vrouwen uit de polder Ruigenhil. Het kostte de autoriteiten in het markiezaat enige maanden om hen uit de handen van de gezagsdragers te Breda te krijgen. Dit wil niet zeggen dat zij hier wèl vriendelijk werden behandeld; op 16 november zijn de kosten van hun executie gedeclareerd.

Deze feiten stonden niet alleen. In augustus was er al sprake van de „periculen van diversche personen ende ballingen” in het dorp en het land van Ruigenhil. Willem Pieterszoon, de stadhouder van de schout aldaar, verloor zijn ambt, werd vervolgens gearresteerd en in de Gevangenis te Bergen op Zoom opgesloten.

Aan het einde van die maand werd alle „ballingen ende dootslaegers” nogmaals aangezegd het land van Ruigenhil te verlaten. Men legde beslag op de goederen van Jacob Corneliszoon in den Block, een ingelande, die te Dordrecht woonde. Tegen Jorys Claeszoon, broer van de rentmeester van Fijnaart vaardigde men een arrestatiebevel uit; deze was echter voortvluchtig. In oktober nam men te Ruigenhil een „piraeet” gevangen, die Commer Joachims heette; men bracht hem over naar de gevangenis te Bergen op Zoom.

Tegen oudejaar overleed Cornelis Berghe, dijkgraaf en sinds augustus ook schout van Ruigenhil, te Delft in Holland: voelde ook hij zich niet meer veilig en was hij daarheen gevlucht?

Bij de vervolging werden ook de pastoors van Fijnaart en Ruigenhil betrokken. Op verzoek van de overheid verstrekten zij inlichtingen die de bestrijding van de ketterijen konden bevorderen.

Het verloop van de geschiedenis zou leren dat verdraagzaamheid ten aanzien van andersgelovigen betere vruchten draagt. Het jaar 1572 zou geweld van de andere zijde te zien geven.²⁰

Geuzeninvasie en tegenaktie.

Nieuwe ramspoed kwam voort uit de geuzeninvasie, die op 1 april 1572 begon met de inname van Den Briel. Een week later moest men

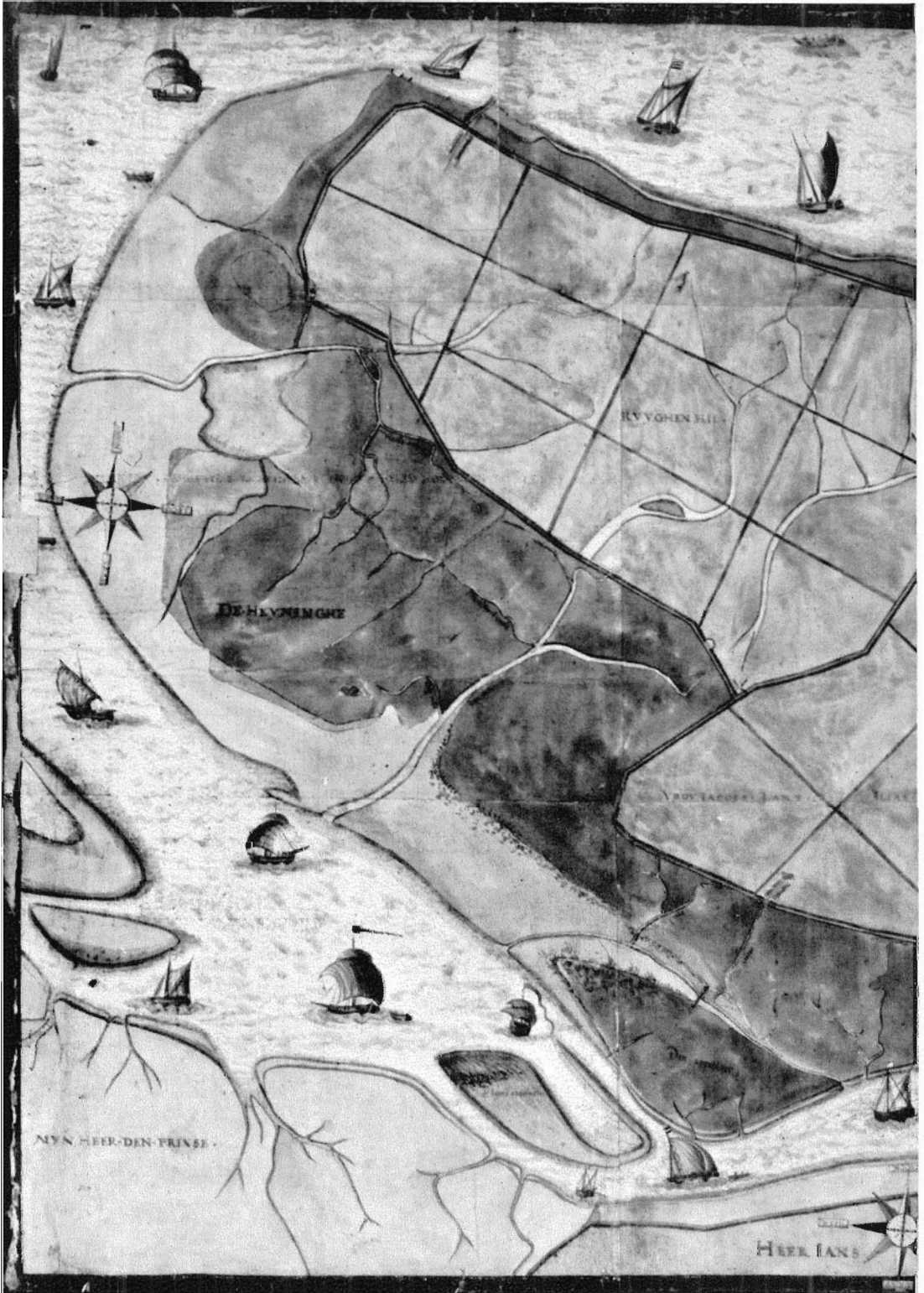
23. Het zegel ten zaken van de stad Willemstad. Het schild stelt voor het wapen van Nassau (Leeuw op een veld met blokjes) met in de schildvoet drie schuinkruisjes. Het schild is omringd met takken en oranje-appelen. Op instigatie van prins Maurits in 1611 ingevoerd in plaats van eerder gevoerde zegels waarop de Brabantse leeuw met het Glymes-wapen.

Rijksarchief in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch,
Archief van de Raad van Brabant, inv. nr. 342.

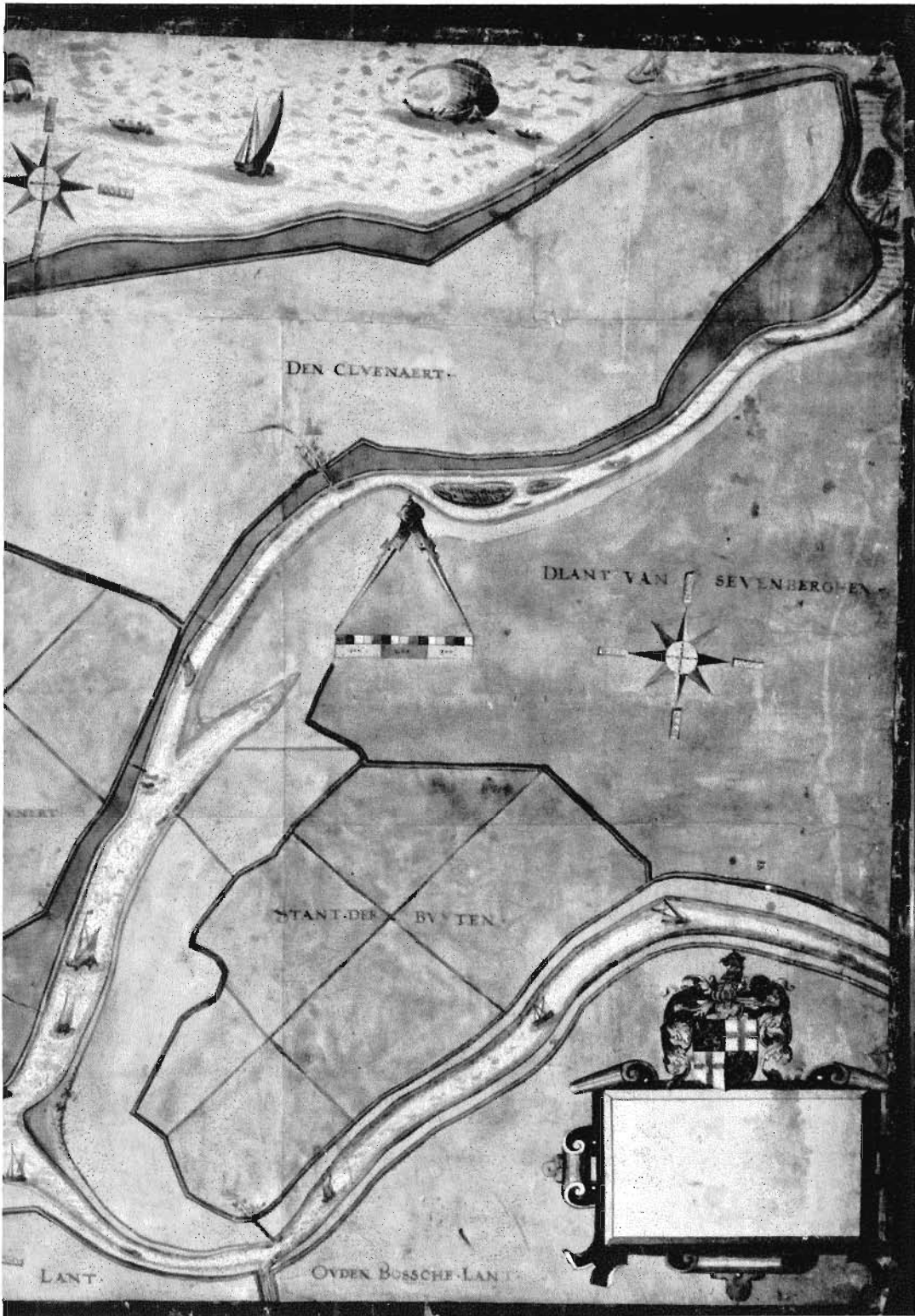

24. Het zegel van Vrouw Jacobsland alias Fijnaart. Het wapen van de markies van Bergen op Zoom, gedekt met een gravenkroon. Achter het schild de patroonheilige St. Jacobus de Meerdere; het hoofd gedekt met een pelgrimshoed, waarop een schelp. In de rechterhand de pelgrimsnap, in de linkerhand de pelgrimsstaf. Zegels van een dergelijke uitmonstering werden in de zestiende eeuw in de meeste dorpen van het markiezaat ingevoerd.

Gemeentearchief Bergen op Zoom,
Archief van de Raad en Rekenkamer
van het markiezaat, inv. nr. 2170.

25. Het Eiland ten tijde van de regering van markies Jan van Wittem (1578 - 1581). lant alias den Fynert" bedijkt. De gorzen van „De Heyninghe”, „Den Appelair” en „Clyne Manuscript-kaart door een onbekende tekenaar.

Op het Eiland zijn slechts de polders „Ruygenhil”, „Den Cluenaert” en „Vrou Jacobs-
 opelaer” zijn mede aangegeven. Boven het blanco-cartouche het wapen van de markies.

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Verzameling Nederlandse kaarten,
 inv. Hingman nr. 1726.

Wijnen Heere den Marquis van Berghen opden Zoom/ Graue van Waelhain / Baenre Heere van Bouterhem / Heere van Beersele/ Borchbliet/ etc. Salmet Godts hulpe den aenstaenden sailoene vanden Jaere vyfthienhondert eenentachtentich/ vuytten souten tot eenen verschen Cozen-lande bedijcken / ende mede vuytgheuet om te bedijcken syn gors ende aenwas/ van oudts gheheeten de Heyninghe/ zheleghen aende West zijde van zynen Poldre van Vrouw-Jacopst landt / alias den Finaert/ ende aende Zuyt zyde vanden Kupghenhill opde Dindele/ teghens ouer Welkens Plate/ Soo verre iemandt eenighe partpen vanden voorsz. gosse begheert te coopen/ ende metten voorsz. Heere Marquis te bedijcken / by middle ende assistentie van officieren heur seer wel verstaende in materie van dyckage / sullen eerstdaeghs hen moghen vinden byden seluen Heere Marquis oft den van syne Rekencamere tot Berghen/ ende aldaer moghen visie ende copie nenen vande conditien / daeroppe t'boorzepde gors ende landt zal worden vuytghereuen ende bedijckt / ende voortz moghen communiceren vanden prys vanden seluen / op sekere langhe termijnen te betaelen. Ende soo verre eenighe Kentren vanden voorsz. zeuen hulpe van Berghen begheeren eenighe partpe vanden voorsz. zeuen lande te coopen ende mede te dijcken / sullen in betaelinghe landen coop oft leghschat vanden seluen lande moghen gheuen de capitaale pennighen van heuren renten/ ende allen de verloopen der seluer verschenen naede Pacificatie van Ghendt. **D**'een segghet den anderen voortz.

26. Strooi-biljet, waarbij markies Jan van Wittem bekendmaakte, dat hij het gors „de Heyninghe” ter bedijking uitgaf, 1580/1581. Deze bedijking is echter gerealiseerd door Prins Willem van Oranje.

Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archief van de Raad en Rekenkamer van het markiezaat, inv. nr. 3624.

op het Eiland wachtposten uitzetten tegen deze „quaetwillige rebelle, pirate oft Geuzen”, die zich over de naburige eilanden Voorne, Sommelsdijk en Overflakkee hadden verspreid. In de zomer van dat jaar viel het hele Eiland onder hun zeggenschap. De bezetting stond onder bevel van jonker Johan van Hoorne, bijgenaamd „de bastaard van Boxtel”. Omdat de geuzen geen soldij kregen gingen zij tot brandschatting en plundering over, zodat het Eiland en zijn omgeving er slecht aan toe waren.²¹

Een Spaanse tegenactie kon pas in november op gang komen, daar de prins van Oranje Zuid-Brabant was binnengevallen en daar eerst verdreven moest worden. Eind november vielen de troepen onder leiding van kapitein Haro van het regiment van Christobal de Mondragon het Eiland aan; op 1 december konden zij het van geuzen zuiveren. Daarmee kwamen de inwoners van de regen in de drop, want de Waalse soldaten gedroegen zich even wreed en roofzuchtig als de geuzen. Sommige pachters lieten hoeve en werk in de steek en vluchtten van het Eiland weg, onder meer naar Oudenbosch. Wie achterbleef moest nog zware schatting betalen omdat de bezetting Klundert begon te voorzien van vestingwerken.²²

In de loop van 1574 viel het Eiland weer in handen van de Geuzen en de operaties herhaalden zich in juni 1575. De Spanjaarden en Walen zorgden nu voor een spektakulaire invasie; halfnaakt waadden zij door het water en verrasten de Geuzenbezetting volkomen. Wie niet vluchten kon werd doodgeslagen of gevangengenomen. Ook toen maakte men weinig onderscheid tussen burger en militair. Daarbij kwam nog het gerucht dat er verraad in het spel was geweest, waardoor de inwoners onderling verbitterd raakten. Wederom veroorzaakten de koningsgezinde „bevrijders” wanorde en plundering, zodat de klachten te Bergen op Zoom binnenstroomden.²³

Het centrum van de strijd in de Nederlanden verplaatste zich in 1576 weer naar het zuiden. De Spaanse furie te Antwerpen had de pacificatie van Gent (5 november) ten gevolge, waarbij de tot dusverre koningsgetrouwe gewesten zich verzoenden met de prins van de Oranje en de opstandige provincies Holland en Zeeland. Bij deze pacificatie keerden alle genaaste goederen terug naar de oorspronkelijke eigenaars: Niervaart naar de prins, de rest van het Eiland naar de erfgename van Jan IV van

Glymes, Maria Margaretha van Merode. De Spaanse troepen waren door het verdrag echter nog niet verdwenen; eerst in augustus 1577 ging Bergen op Zoom en in oktober Breda naar de Staten-Generaal over.²⁴

De vader van de markiezin Jan van Merode, nam in september 1577 het gezag over het markiezaat op zich. Op 29 juli had hij reeds op verzoek van de prins van Oranje aan Adriaen Joachims het schoutambt en dijkgraafschap van Fijnaart en Ruigenhil gegeven. De rentmeester Cornelis van der Heijden, tevens burgemeester te Dordrecht, kreeg bevel de benoeming voorlopig geheim te houden, wat er wellicht op wijst dat Joachims niet voor iedereen aanvaardbaar was.²⁵

Tezelfdertijd begon een stille strijd tussen de markgraaflijke ambtenaren en dr. Johan Basius, commissaris van de prins van Oranje, die namens deze de pachten en tienden inde van de Bergenopzoomse goederen en ook kontributies hief ten behoeve van het Staatse leger. Basius bleef hardnekkig volhouden, ook nadat de markies met de prins had gekorrespondeerd over de kwestie. Men poogde eveneens de man zelf te paaien met een som van honderd daalders *in specie*, die netjes bij hem thuis te Klundert werden afgeleverd.²⁶

In deze spannende jaren was het protestantisme van Calvinistischen huize op het Eiland tot een eerste groei gekomen. Op de klassikale vergadering, in 1574 te Schoonhoven gehouden, verschenen voor het eerst de predikanten van Fijnaart en Klundert. Door de onzekere toestand leidden zij een moeilijk bestaan. De predikant van Fijnaart komt na twee jaren al niet meer in de notulen voor. Klundert bleef onder bescherming van Oranje zodoende het enige steunpunt voor de benauwde geloofsgenoten, die onder hun nieuwe heer nog een tijd van grote moeilijkheden tegemoet gingen.²⁷

Van Wittem tot Oranje.

Op 4 februari 1578 vond te Bergen op Zoom de plechtigheid plaats, waarbij Jan van Wittem, baron van Boutersem en heer van Beersel zich in de echt verbond met de amper achttien jaar oude markiezin Maria Margaretha van Merode.²⁸ Deze edelman was geen Limburger, zoals zijn naam zou doen vermoeden, doch een lid van de zijtak van het geslacht

Wittem, dat al enige generaties lang de heerlijkheid Beersel bezat. Deze heerlijkheid vormde met zijn dependances een belangrijk goederencomplex ten zuiden van Brussel.²⁹

De nieuwe heer bezat de mentaliteit van de Waalse buren van zijn Zuid-Brabantse heerlijkheden: hij hield streng vast aan de roomse godsdienst en zag met franse minachting neer op het veelvormige privilege-stelsel van de Nederlanden. Deze groep adellijken zou zich weldra onder de naam Malcontenten plaatsen tegenover een andere radicale partij: de Calvinisten. Samen zouden zij de beslissende rol spelen bij de scheuring van de Nederlanden.

Het noordoostkwartier van het markiezaat, waarin het Eiland was gelegen, zou al spoedig Wittem's speciale aandacht trekken; daar immers werd zijn gezag het meest bedreigd, zowel in spiritueel als in materieel opzicht. Het was niet toevallig, dat hij zich in de dorpen van het oostkwartier afzonderlijk en in persoon deed inhuldigen; zo kon hij er uitdrukkelijk *acte de présence* geven.

Van de huldiging op 5 mei te Fijnaart geven de resoluties van de Raad en Rekenkamer een pakkende beschrijving. De plechtigheid vond plaats op een stelling, staande voor het rentmeesterhuis te Fijnaart; het verhoog was fraai met tapijtwerk en wapenschilden versierd. Na de huldiging sprak Jan van Wittem zijn onderdanen toe, zeggende „dat hij heur een goet heere soude syn, dat sy hem goede ondersaeten souden zijn, D'welck zij seyden met gelycke stemme te willen doen, heetende zynen Ge(nade) willecom". Daarop volgde een feestmaal in de rentmeesterswoning. Na het eten bezocht de markies het gors de Appelaar en het gors „in 't Dorp" (Dorpsgors). 's Avonds was er een nog middeleeuwer tafereel te zien in het dorp: „ende na de maelyt hem (= Jan van Wittem) mette gemeynen ondersaeten aldair vrolyck gemaect ende alle teecken van blyschap bethoont aldair oick ontsteken worden(de) diversche pecktonnen".

In schrille tegenstellingen met het feestgedruis stonden de verzoekschriften die de Fijnaarders hem overhandigden: het dorp was leeggeroofd en vele huizen waren in as gelegd. De inwoners, gebukt onder de lasten van de wederopbouw, waren verarmd. Men verzocht een weekmarkt te mogen houden, kwijschelding van herencijnzen en bovendien

om de accijnzen ten behoeve van het dorp zelf te mogen verpachten.³⁰

De volgende dag vond een dergelijke huldiging te Ruigenhil plaats. De verzoeken waren daar wat gematigder: de schippers vroegen namelijk om een vaan te verkrijgen met het wapen van de markies erin geplaatst om overal te land en te water herkenbaar te zijn om „die eere ende reverentie van Zijn Genade”. Dit verzoek werd natuurlijk grif toegestaan: de inwilliging was vrij goedkoop en streelde het eergevoel van de markies. Dit vaan werd eveneens geschonken aan de schippers van Fijnaart. Hoe het er uitzag, is niet in de resoluties vermeld.³¹

De hartelijke verhouding duurde niet erg lang; achter de middel-eeuwse *façade* gingen diepgaande tegenstellingen schuil. De volgende maand kregen de hervormden zoveel invloed, dat de bestuurders van Ruigenhil zich naar Klundert begaven om er met dr. Basius te spreken, niet slechts over de kontributies voor de troepen en de verdediging van het Eiland, doch ook over het openlijk toelaten van de „nieuwe religie”. De verontwaardiging van Jan van Wittem bij het vernemen van dit gebeuren was groot. Toen de bestuurders van Ruigenhil en Fijnaart eind juni te Bergen op Zoom met de markies de kontributie-zaken kwamen bespreken zeide hij woedend, dat hij niet zou toelaten dat iemand op het Eiland onder zijn gezag een andere Religie zou aanhangen dan hij en zijn voorouders „altijts” hadden beleden. Wie een andere religie aannam kon naar elders vertrekken, zoals in Duitsland gebruikelijk was, waar de onderzaten steeds de godsdienst van hun heer volgden. De dorpsbestuurders antwoorden sussend, dat zij geen nieuwe religie wensten, doch om „meerdere inconveniente ende schandaele te schouwen” de bestaande situatie wensten te behouden. Het gezag van de markies zouden zij handhaven, doch zij bedongen onder het militaire regime van de prins van Oranje te blijven. De markies begaf zich de volgende dag persoonlijk naar het Eiland om Basius te ontmoeten; deze was echter naar Breda afgereisd. In die stad speelde hij eveneens een rol bij de invoering van de religievrede die uiteindelijk tot — tijdelijke — protestantisering zou leiden.³² Te Ruigenhil bleef dus alles bij het oude; onder de uiterlijke schijn van een rooms gezag schreed het calvinisme voort. Een zekere Wishagen, een „afvallige” priester, preekte er tot ongenoegen van de classis. Merkwaardig genoeg schreef de protestantse geschiedschrijving zijn

optreden aan Jan van Wittem toe. Gezien de gezindheid van de markies een weinig aanvaardbare bewering.³³

De markies legde zich mokkend bij de toestand neer: bij de Staten van Brabant verzocht hij de onderdanen van Fijnaart en Ruigenhil vrij te houden van contributies. Het Eiland viel voortaan uitsluitend onder de kontributieheffing van Klundert; dit komt in feite neer op een inlijving bij het militaire verdedigingsstelsel van Holland.³⁴

Tegenover de ingelanden ging Wittem een strak beleid voeren. Het verbod op een andere molen dan op de zijne (te Fijnaart) te malen scherpte hij nogmaals in. Ook stelde hij nieuwe boeten vast op het overtreden van zijn jachtrecht, in het bijzonder op de patrijzenvangst. Bovendien opende hij een proces tegen hen voor de Raad van Brabant wegens allerlei achterstallige lasten te zijnen behoeve.³⁵

Te Klundert verliepen de zaken heel wat gunstiger. Onder het bewind van de prins van Oranje ontwikkelde de plaats zich tot stad. Op 30 september 1578 sloten de inwoners een overeenkomst met de prins, waarbij zij het recht verkregen accijnzen te heffen en bovendien een gift van 400 Karolusgulden ontvingen. Uit deze middelen konden zij belangrijke openbare werken financieren, een school bouwen en het salaris van een schoolmeester en een chirurg bekostigen.³⁶

Inmiddels verslechterde de militaire situatie van de Nederlanden. Troepenbewegingen vonden op het Eiland plaats. Einde december 1578 landde er een troep Schotse soldaten; in januari 1579 verwekten Duitse ruiters hier wanorde.³⁷

De bestaande geschillen tussen de markies en de eilandbewoners werden in 1580 minnelijk geregeld. De ingelanden beloofden een heffing per gemet te betalen; de markies stond hun toe een molen te Ruigenhil te bouwen en zou alles doen om hun militaire verplichtingen te verlichten. Deze molen, op 11 november van dat jaar aanbesteed, is de eerste voorganger van de huidige Orangemolen te Willemstad.³⁸

De bedijking van de gorzen Schuddebeurs, Appelaar en Heijningen, in 1581 door de markies en markiezin uitgegeven, kwam door de omstandigheden niet tot stand. Toen de Spanjaarden in juni 1581 Breda innamen, maakte de markies gemene zaak met hen. Hij bevond zich reeds sinds het vorige jaar op het kasteel van Wouw, daar hij zich met

de gang van zaken in zijn stad, die zich onder Staats garnizoen begeven en de hervorming ingevoerd had, niet kon verenigen. Op 5 december 1581 deed hij een aanslag door de Spanjaarden uitvoeren op Bergen op Zoom. Deze coup mislukte en had tot gevolg dat hij het laatste restje vertrouwen aan Staatse zijde verspeelde.

De Staten van Brabant verklaarden hem vervallen van zijn markiezaat, waardoor er op het platteland van het markiezaat een verwarde situatie ontstond. De rentmeester van Fijnaart en Ruigenhil, Cornelis van der Heijden, kwam in een moeilijk parket te verkeren. Hij schreef spijtig aan de markies, dat deze zich door zijn secretaris Willaert had laten overhalen de verkeerde zijde te kiezen. Kort daarop is Cornelis op last van de Staten van Holland gevangengenomen en in Den Haag gedetineerd. Jan van Merode schreef aan Mr. Pelgrim van Loon, raadsheer in het Hof van Holland, dat van der Heijden onschuldig was aan het gedrag van de markies, doch integendeel „des gemeynen lants welvaert sunderlijke toegedaen”. Daarop benoemden de Staten van Holland Van der Heijden op 4 januari 1582 tot rentmeester van de domeinen op het Eiland, alsof die hun toekwamen! De Staten van Brabant, toen te Antwerpen zetelend, verboden vervolgens op 29 januari de rentmeester met de Staten van Holland voeling te houden. Op 13 februari 1582 volgde de toewijzing van het markiezaat aan de prins van Oranje, zodat de zaak nu duidelijker werd.

Rentmeester Van der Heijden was daarmee nog niet van Jan van Wittem af, want deze bleef hem vanuit zijn kasteel te Wouw met brieven om geld lastig vallen. Een laatste getuigenis van de gefrustreerde houding van de afgezette markies ten aanzien van het Eiland vormt een nooit bezegelde oorkonde, welk stuk in het archief van de Raad en Rekenkamer te Bergen op Zoom bleef berusten. Dit document was oorspronkelijk gedateerd 5 juli 1579; Jan verleende hierbij aan de inwoners van Ruigenhil het recht op woensdagen een weekmarkt te houden. De tekst van de oorkonde is later met de pen gewijzigd; de marktdag werd daarmee vastgesteld op zaterdag en de datum van de oorkonde gebracht op maart 1582. Te Ruigenhil zal men er weinig van hebben gemerkt. Van der Heijden moet zeer opgelucht zijn geweest toen in mei 1583 het kasteel van Wouw door Biron voor de Staten-Generaal werd ingenomen.

De gewezen markies Jan van Wittem verdween toen uit deze streken.³⁹

Met Breda in Spaanse handen was het zaak de verdediging krachtig aan te vatten. In 1582 is de versterking van Klundert door de prins van Oranje voortgezet. Volgens Arend van Dorp vormden de kosten van deze omwalling de voornaamste oorzaak van de schuldenlast, die op het huis van Oranje drukte. Na de val van Steenberg in het volgende jaar vond de prins het nodig om Ruigenhil eveneens te omwallen. Sindsdien kwam de naam Willemstad in zwang, hoewel de oude namen Ruigenhil en den Hil nog jarenlang in gebruik bleven. De vestingbouw te Klundert en Ruigenhil uit deze jaren was van tijdelijke aard; de definitieve omwallingen vonden onder prins Maurits plaats.⁴⁰

Prins Willem was nog in staat de door Jan van Wittem voorgenomen bedijkingen gedeeltelijk uit te voeren. De afgezette markies, die te Luik resideerde, liet niet na te protesteren en kreeg het nog gedaan, dat zijn protest te Oud-Gastel op de kerkdeur werd geplakt en te Nieuw-Gastel op de dijk voorgelezen. Desalniettemin kwam de bedijking van de polder de Oude Heijningen tot stand.⁴¹

Een waterschapsregeling voor lange duur vaststellen was het laatste wat de prins voor zijn Eiland kon doen. Op 27 juni 1584 hechtte hij zijn zegel aan het Reglement of Statuut voor de polders van het Eiland. Deze regels zijn tot in de negentiende eeuw van kracht gebleven.⁴²

Kort daarop, op 10 juli, viel hij door moordenaarshand, zijn opvolging in het onzekere latend, daar er geen testament was verleden.⁴³

De protektie van Maurits.

In de geschiedenis van het Eiland ging Maurits nu een belangrijke rol spelen; tegenover twee en een half jaar bewind van de vader staan meer dan veertig jaar invloed van de zoon. We schrijven uitdrukkelijk invloed, want formeel gezien had Maurits pas sinds 1585 de jurisdictie over het gedeelte onder het markiezaat van Bergen op Zoom. Te Niervaart, dat tot de onverdeelde boedel van zijn vader behoorde kon hij pas in 1601 als beheerder optreden en eerst in 1609, na de verdeling van het sterfhuis, kon hij er de volle macht uitoefenen.⁴⁴

Als koel berekend politicus en befaamd militair moest hij in het

Staats gedeelte van Brabant wel spoedig belang gaan stellen. Het stadhouderschap van Holland, Zeeland en Utrecht en het bewind over het markiezaat van Bergen op Zoom waren hem slechts geschonken opdat hij als politiek tegenspeler van de graaf van Leicester meer gewicht zou hebben. Deze kwam in 1585 naar de Nederlanden om als goeverneur-generaal de koningin van Engeland te vertegenwoordigen. Al hadden de benarde Staten de Engelse hulp broodnodig, toch vreesden zij terecht voor al te grote machtsuitoefening namens hun vorstelijke geallieerde. Met Leicesters macht was het spoedig gedaan en toen had Maurits pijlen genoeg op de boog om voor de Staten-Generaal een machtsfaktor van belang te vormen; hij vond een rivaal die men zoveel mogelijk in toom moest houden.⁴⁵

Na de val van Antwerpen in 1585 hadden de Brabantse afgevaardigden ter Staten-Generaal zich uit 's-lands vergaderzaal teruggetrokken. Nog geen vijf maanden later meldde zich weer een Brabantse deputatie. Deze bestond voor een goed deel uit stromannen van Maurits: een doorslaggevende reden om hen uit de vergadering te weren. De edelen en steden van Brabant onder Staats gezag hebben deze poging sindsdien herhaald, onder meer in de jaren 1587, 1588 en 1589. Steeds stond Maurits als inspirator op de achtergrond met als gevolg dat men geen resultaat boekte. Tenslotte werden de Brabantse steden als „geassocieerden” erkend, een gebaar dat weinig effect zou sorteren.⁴⁶

Welke waren de steden, die toelating verzochten? Niet de hoofdsteden van Brabant, want deze bevonden zich allen in Spaanse handen. Het waren daarentegen Bergen op Zoom, Grave, Megen en Willemstad. Deze steden stonden onder Maurits' macht en invloed, want hij voerde er het militaire regime en deed er zijn aanspraken gelden als erfgenaam van zijn vader als heer c.q. bezitter van de heerlijkheden waarvan zij de hoofdplaats waren.

Willemstad had natuurlijk nooit deel uitgemaakt van de Brabantse stedengemeenschap. Ten tijde van de bloei van het aloud hertogdom graasden op de Hil de schapen en zochten de meeuwen er hun voedsel. Het was Maurits zelf, die aan het provisorisch omwalde dorp Ruigenhil stedelijke glans verleende.

Op 12 augustus 1586 verleende hij, op „oitmoedighe supplicatie van

onse lieve ende getrouwe die schoutet, borgemeesters en schepenen van Willemstadt” een aantal privileges. Het dorpsbestuur werd definitief omgezet in een stadsmagistraat. De twee burgemeesters werden resp. aangeduid met de titel „buyten der banck” en „binnen der banck”, naar gelang zij al dan niet in de stedelijke rechtbank zaten. Deze titels waren ontleend aan die te Bergen op Zoom, waar zij hetzelfde betekenden. Voor het bouwen van een kerk en het bebouwen van de erven in de stad werd een subsidie toegezegd. Bovendien kreeg het stadsbestuur het recht accijnzen te heffen van verkochte dranken.⁴⁷

Het volgend jaar werden de privileges nog uitgebreid. Het stadsbestuur mocht voortaan opcenten heffen op de koopsommen van verkochte goederen. Ook verleende Maurits een bijdrage in de bouwkosten van het stadhuis, dat tot 1609 tevens als kerkhuis bleef dienen.⁴⁸

Het wapen dat Willemstad in die tijd ging voeren onderstreept nogmaals het Brabantse karakter van de plaats. In een doorsneden schild staat bovenaan de hertogelijke leeuw, die in de klauwen het wapenschild van de markgraaflijke familie Glymes houdt; onderaan zijn de drie schuinkruisjes van Breda-Bergen op Zoom in omgewisselde kleuren aangebracht. In het stadhuis bevindt zich een bord waarop dit wapen met het jaartal 1587 en de spreuk „Fortitudo Mea Deus” (De Heer is mijn sterkte).⁴⁹

In hetzelfde jaar werd echter een beschikking getroffen die het Eiland sterker dan ooit aan Holland bond. Op 30 juni 1587 nam Maurits de eilandbewoners onder zijn *sunderlinge protexie* (bijzondere bescherming), overwegende dat zij, hoewel zij hoge oorlogslasten betaalden „rouwelijcker noch qualijcker en souden connen getracteert worden” dan de vijanden des lands. Als tegenprestatie hadden zij alle lasten betaald die in Holland en Zeeland werden geheven, waaruit de kosten van de fortificatie van Willemstad betaald moesten worden. Deze beschikkingen waren slechts voor de tijd van de oorlog getroffen, doch zij zijn nadien stilzwijgend verlengd en tot 1795 van kracht gebleven. Hierdoor namen Willemstad en Fijnaart een uitzonderlijke plaats in binnen Staats-Brabant, daar zij op financieel terrein op de voet van Holland en Zeeland bleven en niet in de lasten van het generaliteitsland deelden.⁵⁰

Onder het bewind van de Oranjes kwamen de hervormden in een

gunstige situatie te verkeren. Het verdwijnen van de roomse markies had er de verhoudingen grondig gewijzigd. Na Klundert kreeg Willemstad omstreeks 1587 een behoorlijk geconstitueerde gemeente. In dat jaar werd de klassikale bijeenkomst aldaar gehouden; ook Fijnaart had sindsdien zijn eigen predikant. Hoewel in het godsdienstige tamelijk onverschillig, trad Maurits in het voetspoor van de markiezen op kerkelijk gebied. Hij oefende het benoemingsrecht van de predikanten uit, zoals zij de pastoors hadden aangesteld.⁵¹ De roomsen vormden nu een versholven groep, voor geestelijke zorg aangewezen op de plaatsen aan de Brabantse wal, waarvan Standdaarbuiten het meest nabij was. Het is niet duidelijk, of de roomsen op het Eiland gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw geheel waren verdwenen, zoals men wel beweerd heeft.⁵² In ieder geval was het politiek klimaat voor deze mensen weinig gunstig.

Tussen Nassau en Bergen.

Het twaalfjarig bestand, dat op 9 april 1609 werd gesloten, vormde in velerlei opzichten een politieke nederlaag voor prins Maurits. Hoewel hij nu meer dan twintig jaar in West-Brabant gezag uitoefende, besefte hij dat een terugkeer naar normale omstandigheden de wettige heren van deze landen hun rechten zou teruggeven. De baronie van Breda kwam toe aan zijn oudste broer Philips Willem, het markiezaat van Bergen op Zoom aan de erfgename van Maria Margaretha van Merode, namelijk haar oudste dochter Maria Mencia van Wittem.

In 1599 was zij gehuwd met graaf Herman van den Bergh, heer van Boxmeer. De graven van 's-Heerenberg hadden tijdens de Opstand een bedenkelijke rol gespeeld. Deze voorname baanderheren van Gelderland zwenkten heen en weer tussen beide partijen. Graaf Herman deed daarin niet onder: van 1580 tot 1582 was hij kolonel in het spaanse leger, daarop trad hij in staatse dienst, om in 1584 weer naar 's konings zijde over te lopen. De koning benoemde hem in 1593 tot stadhouder van Gelderland. Als krijgsman maakte hij zich verdienstelijk door in 1596 de stad Hulst weer onder diens gezag te brengen.⁵³

De overdracht van de onder Staats gezag gebleven steden in West-

Noord-Brabant aan hun wettige, doch rooms-katholieke heren verliep niet zonder tegenwerking van Maurits. De steden Breda, Bergen op Zoom, Willemstad en Grave hadden op 2 september 1607 een Bond gesticht met als taak de bescherming van hun gemeenschappelijke belangen en opname en stemrecht in de Staten-Generaal. Zoals de vorige malen had dit college voor de laatste verlangens geen gehoor. In januari 1609 deelden zij de gemelde steden mee, hen te zullen handhaven en beschermen in hun „vrijheid”. De steden, daarmee niet tevreden, hernieuwden in maart 1609 hun verdrag doch bij de vredesonderhandelingen verkregen zij geen enkel recht. Dat Maurits achter de schermen hun streven bevorderde, behoeft geen betoog. De negatieve houding van de Staten-Generaal ten opzichte van de steden hield tevens een afwering van Maurits' invloed in.⁵⁴

En zo kwam na het sluiten van het Bestand de restitutie van de domeinen aan de wettige eigenaars tot uitvoering. Philips Willem behield Breda, waar hij sinds 1606 al de inkomsten genoot; in juni deed hij er zijn intocht en een maand later werd hij als heer gehuldigd. Daarentegen behield Maurits Klundert voorgoed.⁵⁵

Graaf Herman van den Bergh liet zijn raadsheer Mr Reynier van Rijswijk op 19 juni 1609 het markiezaat voor hem in bezit nemen. Op 22 oktober 1609 deden hij en zijn echtgenote, de markiezin, hun Blijde Inkomst in Bergen op Zoom; zes dagen later vond een dergelijke plechtigheid te Oudenbosch plaats voor de dorpen in het Oost- en Noord-Oostkwartier, doch uit het noorden was slechts Standdaarbuiten aanwezig.⁵⁶

Toch waren de bewoners van het Eiland de markiezin niet slecht gezind; in augustus vatten zij het plan op om een huldegescenik te zenden. Prins Maurits verbood die van Ruigenhil en Heiningen zulks te doen, aangezien de jurisdictie aldaar hem toekwam; alleen die van Fijnaart werd het zenden van een verering toegestaan.

Als tegenzet maakte de graaf Fijnaart los van de Weeskamer van Ruigenhil, waaronder het dorp tot dusver had behoord; voortaan mochten de schepenen het toezicht op het beheer van de weesgoederen in hun gebied zelf regelen.⁵⁷

Daarmee begon een voornamelijk papieren strijd tussen de graaf en

de prins. Maurits verzocht graaf Herman om voor de Raad van Brabant of de rechtbank van Willemstad te verschijnen en een vraagprijs te nemen waarvoor de prins dan de jurisdictie van Ruigenhil en Heiningen zou kopen. De graaf antwoordde met plechtige protesten, doch verscheen niet.

Dijkgraaf en gezworenen van Ruigenhil begonnen in 1610 een proces tegen de graaf, omdat hij naliet de havenhoofden en de houwerdam van Willemstad te onderhouden. De rentmeester Frederik van der Heyden stond voor een dilemma tussen beide „princen” en toonde zich in een schrijven aan de raad en rekenkamer te Bergen op Zoom vrijwel radeeloos.⁵⁸

Ook de predikant Martinus Eyckenbergius te Willemstad leed onder de toestand. Prins Maurits had hem in 1607 „midts den dieren tijdt en dat hij belasst was met verscheyden kinderen” een hoger salaris toegekend. De roomse graaf was weinig geneigd hem dit verhoogd bedrag uit te keren, zodat de dominee zijn recht moest verkrijgen voor de Raad van Brabant.

Graaf Herman zocht het ondertussen hogerop en deed zijn beklag bij de Aartshertogen, die te Brussel het gezag over de zuidelijke Nederlanden uitoefenden. Hij beschreef Ruigenhil nogal denigrerend als „eenighe huysen . . . gelegen op de have, alwaer maer taveniers ende erbeyders pleegen te woonen”. Door de omwalling was het nu een „cleyne steden” geworden „ende gemeynlyck genoempt wordt Willemstadt”. Hij verzocht hun bijstand, die zij inderdaad verleenden door een schrijven te richten aan de Staten-Generaal. Die zullen er weinig voor hebben gevoeld, hun kapitein-generaal nog meer te prikkelen dan nodig was.⁵⁹

Kon dus graaf Herman in september 1610 voor het eerst het batig saldo van de domeinen van Ruigenhil opstrijken, in oktober daaropvolgende bracht Maurits zijn pretenties weer voor de Raad van Brabant, waarop de graaf het antwoord echter niet schuldig bleef.

Op 6 mei 1611 besliste dit rechtscollege dat de prins de jurisdictie over Willemstad zou behouden, mits hij een behoorlijke vergoeding betaalde. De jurisdictie over Heiningen werd hem ontzegd. Graaf Herman gaf op 9 juli aan Heiningen een eigen schepenbank van zeven schepenen; de schout van Fijnaart zou tevens te Heiningen zijn gezag

uitoefenen. Bovendien kreeg het nieuwe rechtsgebied een vorster en een secretaris. Men zou er recht doen volgens de ordonnanties die te Fijnaart golden.⁶⁰ Daarop vertrok de graaf naar Spa om te kuren, doch overleed er de volgende maand.⁶¹ Prins Maurits onderlijnde zijn rechten op Willemstad door het stadswapen te veranderen in die zin, dat de Brabantse leeuw in de bovenhelft werd vervangen door de Nassause leeuw.⁶²

De financiële afwikkeling duurde nog jarenlang. De markiezin bleef dus voorshands in bezit van haar domeingoederen te Ruigenhil. Zij overleed op 28 juli 1613; daarop kwam het bewind aan de graven Frederik van den Bergh, baron van Boxmeer, en Hendrik van den Bergh, baron van Boutersem, als voogden van het drie-jarig „Juffvrouken” Maria Elisabeth I Clara van den Bergh. Naar haar werd de in 1615 bedijkte Jufvrouwenpolder onder Fijnaart genoemd.⁶³

In dat jaar werden de geschillen definitief bijgelegd. Op 9 juli 1615 sloten prins Maurits en Mr Reynier van Rijswijck namens de voogden van de markiezin een overeenkomst ter beëindiging van de kwesties tussen „de twee hoge ende loofelijcken hujsen van Nassau ende van Bergen op den Zoom”.

De markiezin behield haar recht op de grove en smalle tienden over de polder van Ruigenhil; landerijen en delen van de dijketting van de Fijnaartse molen tot de Teelinckreecke in die polder en vijf en zeventig gemeten land in de polder (Oude) Heiningen, die de prins in 1611 waren toegekend.

De prins verkreeg de hoge, middelbare en lage jurisdictie van Willemstad en Ruigenhil met het recht om magistraatspersonen, politie-functionarissen en waterschapsbestuurders aan te stellen. Alle heerlijke rechten zoals keuren, boeten, breuken, accijnzen, bodemgeld, bierboom, visafslag, waag, vendu, sterfhuis, grondcijns, windmolen, rosmolen, collatie van de kerk, presentatie van de bedienaars van de kerk, de jacht, patrijzenvangst, vogelarij, visserij, erfpacht van dijkettingen, beden, nakoop, aanwas, zeedrift en het recht om te verlenen remissie, pardon, geleide, oktrooi, leentafel, week- en jaarmarkt, die voorheen aan de markiezin behoorden, vielen hem toe. De prins nam de onderhoudsplicht van de havenhoofden en de houwerdam van de markiezin

over. Van de vonissen te Willemstad geveld zou men niet meer voor de schepenen of het leenhof van Bergen op Zoom in beroep kunnen gaan, doch alleen bij de Raad van Brabant te 's-Gravenhage.⁶⁴

Besluit.

Door de regeling van 1615 werd de staatkundige situatie op het Eiland voor meer dan anderhalve eeuw vastgelegd. Naast het Nassause Klundert was nu een Nassaus Willemstad gekomen, terwijl Fijnaart en Heiningen onder het markiezaat van Bergen op Zoom bleven. Doch ook deze plaatsen waren door het protektieverdrag van 1597 aan het militair bewind van de Nassau-vestingen onderworpen.

Door de voortschrijding van de inpolderingen en de veranderingen in de stromen konden aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw de Keene en de Mark en Dintel worden afgesloten. Zo ging het Eiland deel uitmaken van westelijk Noord-Brabant en sindsdien komt de naam de „Noordwesthoek” in plaats van die van „het Eiland”.

In het jaar 1814 ging Klundert met de overige Hollandse gebiedsdelen bezuiden de grote rivieren deel van onze provincie uitmaken. Na 1795 begon ook de emancipatie van de roomse bevolkingsgroep op het voormalige Eiland. Fijnaart kreeg weer een parochiekerk in 1796, Klundert in 1803, Willemstad in 1832. Er bestaat een relatie tussen deze jaartallen en het percentage van de rooms-katholieken, die in genoemde gemeenten in 1830 respectievelijk 35, 30 en 12 procent van de totale bevolking uitmaakten. Niet onaardig noemde professor Geyl de Noordwesthoek dan ook „een Brabants Ulster”.⁶⁵

Het isolement van deze streek werd nog sterker toen het grote verkeer zijn weg ging zoeken via de bruggen bij Moerdijk. Daarom vormde de maand augustus 1970 toen de Volkerakdammen beperkt voor het verkeer werden opengesteld het begin van een nieuwe periode. De burgemeesters van Oostflakkee, Numansdorp en Willemstad ontmoetten elkaar op dit fraaie stuk waterstaatswerk dat noord en zuid opnieuw verenigt en de Noordwesthoek een funktie geeft waarop hij zo lang wachtte: een schakel te zijn in het land tussen Rotterdam en Antwerpen.

AANTEKENINGEN.

- ¹ A. A. Beekman, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De gewesten van Noord- en Zuid Nederland in 1300*, 's-Gravenhage 1932; herzien door Th. van Rheineck Leyssius, *Holland omstreeks de St. Elizabethsvloed van 1421*, 's-Gravenhage 1938. — U. Tuinstra, *Bijdrage tot de kennis van holocene landschapontwikkeling in het noordwesten van Noord-Brabant*, Groningen-Djakarta 1951.
- ² *Bijdragen van G. C. A. Juten in het Tijdschrift Taxandria (Bergen op Zoom) XXIX, XXXIX, XLXIII, XLVIII*, passim en in: *De parochiën in het Bisdom Breda, Dekenaat Bergen op Zoom II*, blz. 113 e.v.
- ³ W. A. van Ham, *Het Doorluchtige Huis van Bergen op Zoom*, in: *Spiegel der Historie*, IV, blz. 146 en 156.
- ⁴ F. F. X. Cerutti, *De heerlijkheid en het dorp Niervaart en de stad Klundert in het verleden*, in: *Niervaart, Nijmegen-Utrecht z.j.*, blz. 4-18.
- ⁵ *Gemeente-archief Bergen op Zoom, Archief van de Raad en de Rekenkamer van het markiezaat*, hierna aangehaald als ARR inv. nrs. 3631, 3640, 3642.
- ⁶ Cerutti a.w. blz. 24.
- ⁷ R. G. den Uijl, in: *Jaarverslag 1952 van het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland*, blz. 28-35. W. A. van Ham, *Westbrabantse dorpsplattegronden*, in: *Brabantia XVI*, blz. 125-133.
- ⁸ Van Ham a.w. blz. 128-132.
- ⁹ ARR 3590, 3592, 3574, 3578 en 255 fol. 319. L. Ph. C. van den Bergh, *Beschrijving der vroegere nederlandsche Gemeentezegels*, 's-Gravenhage 1878, blz. 87.
- ¹⁰ ARR 255 fol. 306.
- ¹¹ Juten, *Parochiën* blz. 114-115; Cerutti a.w. blz. 24; ARR 342, ongefol., 3723.
- ¹² *Algemeen Rijksarchief, Archief Nassause Domeinraad inv.nrs. 751-752, reg.nrs. 3485-3486*. ARR 256 fol. 62 en 299 fol. 314v.
- ¹³ ARR 3723.
- ¹⁴ ARR 299 fol. 322v. J. Kleijntjens en C. Sloomans. *De hervorming te Bergen op Zoom 1933* blz. 13-27.
- ¹⁵ K. Sloomans in: *Ghulden Roos* nr. XIII blz. 11-37.
- ¹⁶ ARR 256 fol. 27-30.
- ¹⁷ *Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Verzameling Nederlandse kaarten inv.nr. 1803*. ARR 256 fol. 35v; 3644.
- ¹⁸ ARR 256 fol. 352v, 362, 383; 257 fol. 7v, 10v; 4534.
- ¹⁹ *Archieven waterschap de Striene, archief waterschap Ruigenhil inv.nr. 5*.
- ²⁰ K. Sloomans in: *Ghulden Roos* nr. XIII blz. 11-37. ARR 272 fol. 92; 95; 111; 115; 119v, 124v, 127v, 131v, 135v, 136v, 139v, 144v, 151, 159, 167v, 175 en 196v.
- ²¹ P. Placidus in dit jaarboek III blz. 64-67 en *Ghulden Roos* X blz. 103-105.
- ²² P. Placidus in dit jaarboek III blz. 60 en *Ghulden Roos* X blz. 106-107. P. C. Hooft, *Nederlandsche Historien*, Amsterdam 1642, blz. 341 plaatst de laatste gebeurtenis in 1574. ARR 257 fol. 310, 318v, 321v, 327v, 338v, 339, 339v, 340v.
- ²³ P. Bor, *Nederlandsche oorlogen*, Leiden-Amsterdam 1621, I, 5e boek fol. 120v. P. C. Hooft, a.w. blz. 422; Juten a.w. blz. 115-116.
- ²⁴ Bor a.w. II, 11e boek fol. 274v-277v; Hooft a.w. blz. 521-522.
- ²⁵ ARR 261, fol. 2, 2v, 13.
- ²⁶ ARR 261, fol. 3, 8v, 12, 16v.
- ²⁷ A. Hallema, *Hoofdtrekken uit de geschiedenis der Nederlandsch Hervormde gemeente Fijnaart-Heiningen 1587—1937*, Neerbosch 1937 blz. 19-24.
- ²⁸ Van Ham, *Het Doorluchtige Huis* blz. 147-148. ARR 261, fol. 42v.

- 29 ARR 261, fol. 69.
- 30 Van Ham a.w. blz. 160.
- 31 ARR 261, fol. 70v-71.
- 32 P. Placidus in dit jaarboek VII blz. 52-61. ARR 261 fol. 78v, 81v, 83.
- 33 Hallema a.w. blz. 23. In augustus 1580 verzocht Jan van Wittem aan Mr. Henric Wishagen, gardiaan van de Minderbroeders te blijven doorgaan met de zondagspreken in de Grote Kerk te Bergen op Zoom. Kennelijk was deze Wishagen orthodox en identiek met genoemde Wishagen, Sloomans en Kleijntjens a.w. blz. 77 en LXXXIX.
- 34 ARR 261, fol. 92, 94, 98 en 262 fol. 1.
- 35 ARR 261 fol. 87; 4375.
- 36 Cerutti a.w. blz. 24; Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, archief Nassause Domeinraad inv.nr. 771, reg. 3511.
- 37 ARR 262 fol. 2, 263; 299 fol. 9v.
- 38 ARR 4375. Dit mede ter aanvulling van: W. de Vries, Over enige molens en molenaarsfamilies tussen Schelde en Hollands diep in: Gens Nostra XXIV, passim.
- 39 Kleijntjens en Sloomans a.w. blz.89. ARR Charters nrs. 74 en 268; 1938, 4342.
- 40 Cerutti a.w. blz. 26; Juten in: Taxandria XXXIX blz. 60 e.v.; P. Scherft, Het sterfhuys van Willem van Oranje, Leiden 1966, blz. 86.
- 41 ARR 4621 fol. 36v, 39v; 4374.
- 42 ARR 4621, fol. 42; 4535 ongef. ; 3615.
- 43 Scherft, a.w. passim.
- 44 Scherft, a.w. blz. 67, 84, 135, 226-227 en 273.
- 45 Scherft, a.w. blz. 67. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 47, blz. 204.
- 46 V. Beerman, De strijd van Staats-Brabant voor rechtsgelijkheid in: Bijdragen Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde VIII, III, blz. 38-40. — Scherft a.w. blz. 101. R.G.P. 47 en 51, passim.
- 47 Taxandria XXXIX, blz. 65-69.
- 48 ARR blz. 4385, Taxandria XXXIX, blz. 64.
- 49 K. Dane, Willemstad, Klundert 1950, blz. 63-64.
- 50 Hedendaagse historie of Tegenwoordige Staat XII, Amsterdam 1740, blz. 148, 300-313. ARR 4385.
- 51 Hallema a.w. blz. 24.
- 52 Hallema a.w. blz. 40-72. Hoewel H. niet instemt met de onverdraagzame toon waarmee de hervormden de wederopkomst van het rooms-katholieke volksdeel begroetten, aanvaardt hij toch de opvatting dat de rooms katholieken sinds 1587 van het Eiland waren verdwenen. Dit is echter een kwestie voor de historische demografie, die nog niet op de historie van het Eiland is toegepast. Mijns inziens mag men niet zonder meer de teneur van verzoekschriften overnemen, doch men moet deze op hun waarde toetsen.
- 53 A. P. van Schilfgaard, Het Huis Bergh, Maastricht 1950, blz. 207-215.
- 54 Beerman a.w. blz. 41-42; Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Archief Raad van Brabant R nr. 342.
- 55 Scherft a.w. blz. 273.
- 56 ARR 267 fol. 2, 22, 171.
- 57 ARR 267 fol. 25v; 4385.
- 58 ARR 1592; 1596; 4383.
- 59 ARR 2187.
- 60 ARR 367 fol. 88.
- 61 Van Schilfgaard a.w. blz. 216-217.

- ⁶² Juten, in: Parochiën, blz. 113-114. Na 1795 heeft Willemstad het oude wapen met de Brabantse leeuw weer aangenomen. De gedrukte prenten en kaarten uit de zeventiende eeuw kennen nog een ander wapen aan Willemstad toe, namelijk: blanco (zilver?) met drie (zwarte?) letters W, onder andere: M. Z. Boxhornius, *Theatrum sive accurata descriptio*, 1632; C. Merian, *Topographica Germaniae Inferioris*, Frankfurt a.M. z.j.; C. Bouttats, *Thooneel der Steeden en Stercten*, Antwerpen c. 1677. Dit wapen is ook nog vaag zichtbaar op een scheepsvlag, afgebeeld op de ets door B. Peeters (einde 17e eeuw?) van de „Redoute van Willemstadt”.
- ⁶³ G. W. G. van Bree, *De Jufvrouwenpolder onder Fijnaart*, Publicaties van het archivariaat Nassau-Brabant nr. 7, *passim*.
- ⁶⁴ ARR 2187. Een verklaring van deze rechten geeft W. Moll, *De rechten van de heer van Bergen op Zoom*, Groningen 1915, *passim*.
- ⁶⁵ P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandsche stam*, III, Amsterdam-Antwerpen 1959, blz. 376-377; L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord Nederland*, II, Utrecht z.j., blz. 473-474; J. B. Krüger, *Kerkelijke geschiedenis van het Bisdom Breda*, Bergen op Zoom z.j. III blz. 16, 364, 498; Juten, *Parochiën* blz. 117-122.